

CJBA52 Historická slovtvorba a syntax – přednáška, úvodní hodina

Cíle předmětu

Historická slovtvorba objasňuje změny ve spojitelnosti slovtvorných formantů s příslušnými odvozovacími základy. Jejím výsledkem je určení stupňů produktivity slovtvorných typů. Historická syntax sleduje symptomy postupné přeměny jazyka pouze mluveného v jazyk literární od počátku písemné doby a následující rozvoj syntaktických prostředků jazyka psaného. Historický vývoj je konfrontován s dnešním stavem syntaxe v teritoriálních dialektech jakožto útvarech pouze mluvených. Důležitým předpokladem pro sledování historického vývoje je znalost staroslověnštiny (a praslovanštiny). Cíle kurzu: Posluchači získají a) komplexní obraz o slovtvorném vývoji substantiv, adjektiv a sloves, b) základní představu o syntaktickém vývoji češtiny.

Výstupy z učení

Po absolvování předmětu bude student schopen:

- identifikovat a shrnout důležité rysy vývoje české syntaxe a slovtvorby,
- aplikovat kritéria slovtvorné produktivity na analýzu vývoje konkrétních slovtvorných typů,
- interpretovat původ, vznik a vývoj konkrétních syntaktických fenoménů (modální slovesa, spojky a relativa, prostředky větné negace, participiální a infinitivní konstrukce).

Literatura ke slovtvorbě a lexiku: Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986; Nejedlý 2019; Rusínová 1984; Rejzek 2015; Šlosar 1981, 1999

Literatura k syntaxi: Bauer 1960; Gebauer 1929; Kopečný 1973; Kopečný – Šaur – Polák 1980; Trávníček 1930, 1931, 1956

Literatura

BAUER, Jaroslav. Vývoj českého souvětí. Praha 1960.

GEBAUER, Jan. *Historická mluvnice jazyka českého*, Díl IV, *Skladba*. (Vydal F. Trávníček). Praha 1929.

KOPEČNÝ, František. *Etymologický slovník slovanských jazyků: slova gramatická a zájmena. Sv. 1, Předložky, koncové partikule*. Praha 1973.

KOPEČNÝ, František – ŠAUR, Vladimír – POLÁK, Václav. *Etymologický slovník slovanských jazyků: slova gramatická a zájmena. Sv. 2, Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia*. Praha 1980.

LAMPRECHT, Arnošt – ŠLOSAR, Dušan – BAUER, Jaroslav. *Historická mluvnice češtiny*. Praha 1986.

MACHEK, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého*. 2. opr. a dopl. vyd. Praha 1968.

NEJEDLÝ, PETR a kol. *Slovtvorný vývoj deverbálních substantiv ve staré a střední češtině*. Praha 2019.

NĚMEC, Igor. *Rekonstrukce lexikálního vývoje*. Praha 1980.

NĚMEC, Igor. *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Praha 1968.

REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. 3. přepr. a rozš. vydání. Praha 2015.

RUSÍNOVÁ, Zdenka. *Tvoření staročeských adverbii*. Brno 1984.

ŠLOSAR, Dušan. *Slovtvorný vývoj českého slovesa*. Brno 1981.

ŠLOSAR, Dušan. *Česká kompozita diachronně*. Brno 1999.

TRÁVNÍČEK, František. *Historická mluvnice česká 3. Skladba*. Praha 1956.

TRÁVNÍČEK, František. *Neslovesné věty v češtině II. Věty nominální*. Brno 1931.

TRÁVNÍČEK, František. *Neslovesné věty v češtině I. Věty citoslovečné*. Brno 1930.

Slovníky

BĚLIČ, Jaromír – KAMIŠ, Adolf – KUČERA, Karel. *Malý staročeský slovník*. Praha: SPN, 1978

GEBAUER, Jan. *Slovník staročeský*. Díl I [A-J], Díl II [K-N]. 2. nezměněné vyd., Praha: Academia, 1970.

JUNGMANN, Josef. *Slovník česko-německý*. Praha: Matice, 1834–1839.

Vokabulář webový. Webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny. Dostupné na <
<http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx>>

Periodizace a hlavní rysy vývoje české slovní zásoby a syntaxe

Hlavní vývojová stádia č.	Vývojové etapy č.
pračeština (cca. r. 1000 – 1150)	pračeština
stará čeština (cca. r. 1150 – 1500)	raná stará čeština
	čeština 14. století
	čeština doby husitské
střední čeština (cca. r. 1500 – 1775)	humanistická čeština
	barokní čeština
nová čeština (cca. r. 1775 – dosud)	obrozená čeština
	poobrozená čeština 19. stol.
	čeština 1. poloviny 20. století
	čeština 2. pol. 20. stol.

Pračeština

Mluvený jazyk = pračeština.

Psané jazyky = latina, staroslověnština (do 1097), na konci období hebrejšťina

Syntax

Syntax nemožno sledovat, ale lze předpokládat:

Málo rozvinuté prostředky souvětné stavby – převažující parataxe (juxtapozice).

Spojovací výrazy si uchovávají zbytky svého významu.

Bez předložkový lokál.

Značný počet vět neobsahujících VF.

Značný počet přechodníkových konstrukcí.

Existence supina.

Záporová shoda není obligatorní

Modalita vyjadřována dativem s infinitivem (*Je nám to udělat – musíme to udělat)

Slovní zásoba

Pronikání křesťanství a s ním spojeného kulturního okruhu.

Rozvoj slovní zásoby v oblasti společenské organizace, hospodářství a řemesel.

Vliv staroslověnštiny, latiny a němčiny na češtinu.

Stará čeština

Od konce 13. stol. se čeština stává jazykem psané komunikace – enormní rozvoj výrazových prostředků a syntaktických konstrukcí (pod přímým vlivem latiny).

Ve 13. stol. německá kolonizace, která má za následek počátek česko-německého bilingvismu (trvajícího až do pol. 20 stol.) – počátek výrazného vlivu němčiny na češtinu.

Syntax

Ve 14. stol. zaniká bezpředložkový lokál.

Značný počet vět neobsahujících VF je na pomalém ústupu.

Značný počet přechodníkových konstrukcí – od 15. stol. redukce na funkci subjektového doplňku.

Supinum v 15. stol. zaniká.

V 15. stol. se záporová shoda stává obligatorní.

Rozvoj opisného pasíva – pod vlivem latiny vznik konstrukcí *súzěn jest* „byl odsouzen“

Pro modalita možnosti a nutnosti se ustaluje systém s modálními slovesy (*moci, jmieti, musěti, drbiti*).

Rozvoj souvětne stavby → rozvoj systému spojovacích prostředků.

Spojovací prostředky od původu citoslovce, částice, anaforika, deiktika, tázací slova – v jejich stč. funkcích je stále patrný nespojovací původ.

Systém spojovacích prostředků je nestabilní a prochází řadou změn.

- Existence polyfunkčních spojovacích výrazů typu *nali, ano*.
- Konkurují si relativa utvořená od *k-ového* kořene s relativy utvořenými od *j-ového* kořene (*jenž – který, jam – kam, donidž – dokudž*).

V 15. stol. byla řada starších spojovacích prostředků odstraněna a nahrazena novými.

Slovní zásoba

Obrovský hospodářský, společenský, kulturní, vzdělávací a vědecký rozvoj zesiluje rozvoj výrazových prostředků (slovní zásoba se rozšiřuje s potřebou pojmenování nových fenoménů, potřeba precizního vyjádření v oblasti vědecké a právní vede k rozvoji syntaktických prostředků).

Bouřlivý rozvoj slovní zásoby – aktivace, rozvoj anebo vznik celé řady slovtvorných typů.

Hojné přejímky z latiny a němčiny. Tradice staroslověnštiny minimální.

Rozvoj celé řady pojmových oblastí – řemesla a obchod, hornictví, dvorská kultura, válečnictví, městský civilizační okruh, vzdělávání, filozofie, medicína atd.

Během husitství se rozvíjí válečnická terminologie, některá slova pronikají do jiných jazyků (*píšťala – pistole*).

Střední čeština

Výrazný rozvoj češtiny v humanistické době byl následován obdobím pobělohorským, kdy spisovná čeština ztratila:

- sociální bázi (byla jazykem nižších společenských vrstev),
- funkční pestrost (přestala být jazykem vědy a v 2. pol. 18. stol. také administrativy a náročné literární tvorby).

V 16. stol. došlo ke kulminaci vlivu latiny na češtinu, a to jak v lexiku, tak slovní zásobě.

Syntax

Typickými jevy je složitá souvětňná stavba, užívání přechodníkových konstrukcí a (mnohdy latinských) infinitivních konstrukcí.

Rozvoj souvětňných typů a spojovacích prostředků.

V 18. stol. zánik záporového genitivu.

V 18. stol. rapidní ústup minulého přechodníku.

Od 18. stol. rozvoj onikání (později také onkání).

Slovní zásoba

V 16. stol. pokračující rozvoj slovní zásoby, s tím související rozvoj slovtvorných kategorií a typů.

V pobělohorském období se tento vývoj výrazně zpomalil.

Pokračující vliv latiny a němčiny (každá ale v jiné oblasti: latina v oblasti terminologických okruhů vědeckých, vzdělávacích nebo právních, němčina zase v oblasti každodenního života, řemesel či vojenství).

Nová čeština

V období národního obrození pokus o návrat češtiny do oblastí, které opustila: náročná literatura, věda, školství, administrativní a právní oblast.

Nutnost rozšířit vyjadřovací prostředky:

- ve slovní zásobě naplněna aktivací slovtvorných prostředků (vedle přejímání z jiných slovanských jazyků a ožívování slov staročeských)
- v syntaxi ožívováním archaických prostředků či konstrukcí z období humanistického – řada z nich zanikla již v průběhu 19. stol.
- vliv ruštiny a polštiny, oslabování vlivu němčiny

Od 30. let 19. stol. spontánní vývoj spisovné češtiny – napětí mezi preskripcí a jazykovým územ → brusičství.

Po roce 1918

- čeština státním jazykem,
- čeština jazykem nových médií (rozhlas, televize, internet),
- po r. 1945 definitivní konec užívání němčiny na našem území,
- vliv slovenštiny *být na čele, bitka, dovolenka, horko-těžko, natěšený, palačinka* atd.,
- v tomto období dochází také k postupnému sblížení spisovného jazyka s jazykem mluveným, je odstraněna celá řada archaismů (slovosledných *T. G. Masaryk zasloužil se o stát* > *T. G. Masaryk se zasloužil o stát*, ústup přechodníkových frází), změny v některých pasivních konstrukcích (*vyzýváte se* > *vyzýváme vás*), změny v některých vazbách (*učit se češtině* > *učit se češtinu*), pronikání předložky *na* do domény předložek *v, do* (*bydlet v hotelu* × *na hotelu*), šíření konstrukcí *mám uvařeno, dostal jsem přidáno*,
- pronikání anglicismů (internacionalismů).